

NƏRMİN MƏMMƏDOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

nermin-mammed@yahoo.com

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ FEİL PARADİQMLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Nitq hissələri və onların təsnifi olduqca aktual məsələlərdən biri hesab edilir. Qədim zamanlardan müasir dövrə kimi nitq hissələrinin təsnifi dilçilərin, alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Nitq hissələrinin təsnifində sözün mənası ilə morfoloji əlamətini, məna ilə sintaktik mövqe, morfoloji əlamət və sintaktik mövqe kimi əlaqələrin öyrənilməsi vacib hesab edilir. Məlum olduğu kimi, semantik prinsipdə nitq hissələrinin qruplaşdırılması sözün mənası əsasında durur.

Morfoloji prinsipdə sözlərin formalarına görə dəyişilməsi nəzərə alınsa, sintaktik prinsipdə isə sözlərin cümlədə daşdığı vəzifələri əsas götürülür.

Müasir ingilis dilində nitq hissələrinin təsnifi O.İ.Musayev tərəfindən də araşdırılmışdır. Müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələri dildəki və nitqdəki rollarına görə bir-birindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələrini üç qrupda fərqləndirmək olar: 1) əsas nitq hissələri; 2) köməkçi nitq hissələri; 3) sərbəst nitq hissələri (5, s. 22).

Müasir ingilis dilində nitq hissələrinin təsnifinə dair araşdırma aparan dilçilərdən E.Hacıyevin də adını çəkmək olar. O, nitq hissələrinin təsnifinə dair məqalə yazmış və nitq hissələrinin təsnifi problemini ətraflı izah etmişdir. E.Hacıyevin nitq hissələrinə dair bölgüsündə O.Musayevin bölgüsü əsas götürülür. O, bu qənaətə gəlir ki, O.Musayevin təsnifi dilin təbiətinə, onun funksiyasına daha uyğundur və münasibdir. Feil əsas nitq hissələri arasında xüsusi yeri ilə çox fərqlənir.

Açar sözlər: feil, paradıqm, leksik, qrammatik, təsnifat, nitq hissələri

Fəli ifadə etdiyi hərəkət müqabilində danışıqda əsas rol oynayır və təşkilatlandırıcı mövqedə olur. Müxtəlif sistemli dillərdə feil cümlənin əvvəlində də gələ bilər, sonunda da və bu onun aparıcı mövqedə olmasına təsir etmir. Məsələn, ingilis dilində feil cümlənin növündən asılı olaraq cümlənin ortasında, ya əvvəlində işləyə bilər. Nümunələrə baxaq:

He (subject) goes (predicate) to work every day. (O, hər gün işə gedir).

Bu nümunədə feil mübtədadan sonra işlənir.

İngilis dilində feilin cümlədə işlənmə yerini əks etdirəcək digər nümunələri nəzərdən keçirdək:

1. *Time flies.* (Zaman uçar).

2. *We will try.* (Biz cəhd edəcəyik).

3. *The Aliyevs have returned.* (Əliyevlər ailəsi qayıdıb).

4. *She has never driven before.* (O, əvvəllər heç vaxt avtomobil sürməyib).

5. *We will try harder next time.* (Biz gələndə daha ciddi çalışacağıq).

6. *These kinds of birds sing beautifully.* (Bu quşlar çox gözəl nəğmə oxuyur).

7. *He has not returned from the store.* (O, hələ mağazadan qayıtmayıb),

8. *My sister flew a helicopter in Ankara.* (Bacım helikopterlə Ankaraya uçdu).

9. *My mother took our dog for a walk.* (Anam itimizi gəzintiyə apardı).

10. Our school cafeteria *always smelled like stale cheese and dirty socks*. (Bizim məktəbin bufeti həmişə kiflənmiş pendir və çirkli corab iylənirdi).

İngilis dilində cümlənin növündən asılı olaraq xəbər cümlənin əvvəlində də işləyə bilər. Məsələn:

So wore the day away. (Beləliklə, gün batdı).

Thus spoke Mr. Aliyev. (Beləliklə, cənab Əliyev danışdı).

Now was the moment to act. (İndi hərəkət vaxtıdır).

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə söz sırası pozulmuş və xəbər mübtədadan əvvəlcə keçmişdir.

Alman dilində də xəbər çox halda ikinci yerdə işlənir (7, s. 90). Məsələn:

Ich (mubteda) sehe (xəbər) die Sterne (direct object). (I see the stars; Mən ulduzları görürəm).

Du (subject) bist (verb) müde (objective). (You are tired; Sən yorğunsan).

Wir (subject) lesen (verb) den Text (direct object). (We are reading the text; Biz mətn oxuyuruq).

Alman dilində sual cümlələrində xəbər cümlənin əvvəlinə keçir. Məsələn:

Sehe Ich (mubteda) (xəbər) die Sterne (direct object)?

Bist du (subject) (verb) müde (objective)?

Lesen wir (subject) (verb) den Text (direct object)?

Türk dillərində isə xəbər cümlənin sonunda gəlir. Məsələn:

Mən hər gün dostuma zəng edirəm.

Bu kimi səbəblərdən də çox Avropa ölkələrində dilçilər feili “canlı” nitq hissəsi, digər sözləri isə “ölü” nitq hissələri adlandıırıblar (6, s.100).

Felin çox əhəmiyyət kəsb etməsi çox halda onun semantikasından əlaqələndirilir. Məsələn, L. Tipinq yazır ki, feilin ifadə etdiyi güc, yəni cümlədəki gücü onun mərkəzi yadra kimi qəbul edilməsini şərtləndirir və bu da onun semantikasından əlaqədardır (10, s. 98). O yazır: “Özünü vəziyyətlər və hərəkətlər kimi təzahür etdirən proseslər vasitəsilə predmetlər öz mövcudluğunu göstərə bilər. Məsələn, yaşllaşmaq prosesi ilə ağac, çəmən, meşə və s. danışmada gerçəkliyi əks etdirə bilər” (10, s. 99).

Digər dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də feil mürəkkəb təbiətə malik olması ilə seçilir. A.İ. Smirnitki ingilis dili feilini “sistemlər sistemi” adlandırır. O, feil dedikdə həm şəxslə, həm də şəxssiz formaları nəzərdə tutur (2, s.140).

İngilis alimi L.U. Çeyf yazır ki, sintaktik təlimdə ən mühüm yer cümləyə məxsusdur. Cümlədə isə əsas yeri feil tutur (1, s.115). Hər hansı bir cümlə predikativ elementin sayəsində formalaşır. Məsələn: *The clothes are washed every day*.

L. U.Çeyf predikativ elementi feil, adlıq elementi isə isim adlandırır. O, feil və isim anlayışlarına daha geniş pənalda yanaşır. U.Çeyf bununla bağlı olaraq yazır ki, insanları əhatə edən varlıq əsasən iki formada təzahür edir. Bunlardan biri hərəkət, hal-vəziyyət bildirən feil, digəri isə əşya (sözün geniş mənasında) bildirən söz, yəni isimdir. O, feili cümlənin mərkəzi, ismi isə ikinci dərəcəli vahid kimi qeyd edir (1, s. 116). Lakin bu məsələdə dilçilər bir qədər fikir ayrılığına düşürlər. A.R. Hüseyinov məsələ ilə bağlı fikrini belə ifadə edir: “Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikrin hamı tərəfindən qəbul edilməsini gözləmək düzgün deyildir. Bizim əksər kitablarda cümlədə əsas amil kimi isim, yəni mübtədə qəbul edilir” (3, s.135).

3) Feil ən çox qrammatik kateqoriyaya malik olan nitq hissəsidir. Feilin şəxs, zaman, növ, tərz və s. kateqoriyaları vardır.

4) feil əsasən isim, əvəzlilik, həm də zərf kimi işləyə bilər.

5) Feil cümlədə əsasən xəbər funksiyasında işlənir (3, s. 135).

Müasir ingilis dilində feillər aşağıdakı prinsiplərə əsasən təsnif olunurlar.

- 1) morfoloji quruluşuna görə;
- 2) birləşmə qabiliyyətinə görə;
- 3) keçmiş zaman və Participle II formasının düzəlməsinə görə.
- 4) leksik mənasına və cümlədəki funksiyasına görə;
- 5) şəxs kateqoriyasına münasibətinə görə (3, s. 135).

O.Musayev yazır ki, morfoloji quruluşuna görə ingilis dilində feillər sadə, düzəltmə, tərkibi və mürəkkəb olur (5, s.97).

Bir sözdən ibarət olan feillər sadə hesab edilir. Məsələn: *to go* (getmək), *to come* (gəlmək), *to take* (götürmək), *to meet* (görüşmək) və s.

Kök, suffiks və ya prefiksdən ibarət olan feillər isə düzəltmə feillər hesab edilir. Məsələn:

Wide – widen (geniş – genişləndirmək), *real – realize* (həqiqi – həyata keçirmək), *large – enlarge* (geniş – genişləndirmək), *appear – disappear* (peyda olmaq – qeyb olmaq) və s.

A.Hüseynov yazır ki, müasir ingilis dilində tərkibi feillər daha geniş işlədilir (3, s.136). İki sözdən ibarət olan feillərə tərkibi feillər deyilir. Məsələn: *whitewash* (ağartmaq), *broadcast* (yayımlamaq), *sightsee* (görməli yerlərə baxmaq), *fulfill* (yerinə yetirmək) və s.

Birləşmə qabiliyyətinə görə ingilis dilində feillər təsirli və təsirsiz ola bilər. Təsirsiz feillər əsasən mübtədə ilə birləşir. Təsirsiz feillər obyektə, yəni tamamlığa qarşı yönələ bilmir.

Məsələn:

Anar came. (Anar gəldi).

She went. (O, getdi).

He is sleeping. (O yatır) və s.

Təsirli feillər həm mübtədə, həm də tamamlıqla birləşə bilər. Məsələn:

He took the book. (O, kitabı götürdü).

The boy broke the window. (Oğlan pəncərəni sındırdı).

They met the woman in the yard. (Onlar qadını həyətdə qarşıladılar).

L.V.Kauşanskaya yazır ki, bir sıra hallarda bu və ya digər feil həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işləyə bilər (4, s. 75). Məsələn:

The car stopped. (Avtomobil dayandı). (təsirsiz feil)

The driver stopped the car. (Sürücü avtomobili saxladı). (təsirli feil)

A lot of flowers grow in our garden. (Bağımızda çoxlu güllər bitir). (təsirsiz feil)

My mother grow a lot of flowers in our garden. (Anam bağçamızda çoxlu güllər əkir). (təsirli feil)

The meeting began at six yesterday. (İclas dünən saat altıda başladı). (təsirsiz feil)

The boss began the meeting at six yesterday. (Müdür iclası dünən saat altıda başladı). (təsirli feil)

A.Tomson və A.Martinet yazırlar ki, ingilis dilində feilin şəxslə və yaxud şəxssiz olmasını göstərən heç bir morfoloji əlamət olmadığı üçün bu mənalar yalnız verilən cümlədə aydınlaşır (9, s. 137).

Leksik mənasına və cümlədəki funksiyasına görə ingilis dilində feillər əsasən dörd qrupa bölünür: 1) *əsas feillər*; 2) *köməkçi feillər*; 3) *bağlayıcı feillər*; 4) *modal feillər* (3, s.138).

1) Əsas feillər müstəqil leksik mənaya malik olur. F.Palmer yazır ki, bu cür feillər cümlədə tək işləyə bilər və feili xəbər kimi çıxış edir (7, s.96). Məsələn:

Go! (Get!)

He will come tomorrow. (O, sabah gələcəkdir).

2) Leksik mənasına və cümlədəki funksiyasına görə feillərin ikinci qrupu köməkçi feillər hesab edilir. Bu cür feillər müxtəlif zaman formalarının düzəldilməsində iştirak edir. Köməkçi feillərə misal olaraq *to be*, *to have*, *to do* və s. göstərmək olar. Məsələn:

She is doing her homework now. (O, indi ev tapşırıqlarını edir).

They have already come. (Onlar artıq gəliblər).

He does not go to university every day. (O, hər gün universitetə getmir).

I will write to you. (Mən tezliklə sənə məktub yazacağam).

3) A.Hüseynov yazır ki, leksik mənasını müəyyən qədər itirmiş feillər bağlayıcı feillər hesab edilir (3, s.138). Bu cür feillər mürəkkəb ismi xəbərin komponentlərindən biri kimi çıxış edir. İkinci komponenti, yəni predikativi mübtəda ilə birləşdirir. *To be* (olmaq) feili ən çox işlənən bağlayıcı feil hesab edilir. Bağlayıcı feillərə nümunə kimi *to become* (olmaq), *to seem* (görünmək), *to grow* (böyümək), *to look* (görünmək) və s. göstərmək olar. Məsələn:

He is ill. (O, xəstədir).

She looked happy. (O, xoşbəxt görünürdü).

She turned pale. (Onun rəngi soldu).

4. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində modal feillər adlanan feillər qrupa da mövcuddur. Modal feillərin ayrılıqda heç mənası yoxdur (3, s. 138). Onlar məsdərlə işlənərək icra olunan hərəkətin vacibliyini, mümkünlüyünü, qadağasını, ehtimalını və s. bildirir. Modal feillər məsdərlə birlikdə cümlədə mürəkkəb modal feili xəbər kimi çıxış edir.

İstifadə edilən ədəbiyyat:

1. Chafe L.W. Structure and meaning of Language. Cambridge: Cambridge University Press, first edition 1970, 360 p.
2. Смирнитски А.И. Морфология английского языка. М.: Из-во литературы на иностранных языках. 1959, 440 с.
3. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015, 376 s.
4. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leningrad: Prosveshenie, 1973, 320 p.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 385 s.
6. Palmer F.R. A linguistic study of the English verb. London: Miami, 1965, 211 p.
7. Palmer F.R. Grammar. UK: Penguin books, 1975, 200 p.
8. Rəhimov İ., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 587 s.
9. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. Oxford: Oxford University Press, 1987, 383 p.
10. Tipping L. A Higher English Grammar. London: Macmillan and Co. Ltd, 1964, 378 p.

N.Mamedova

The features of the verb paradigms in different languages Summary

The article deals with the paradigm features of the verb in different languages. It gives some information about the part of speech. The different classification about the parts of speech has been touched upon in the article as well. Especially, the article highlights the classification by O.Musayev. According to the article, the verb has taken a special role among the parts of speech. The verb is considered to be the parts of speech denoting an action or a state. In modern English, the verb is said to have the morphological categories such as person, number, tense, aspect, voice and mood. Reading the article, it becomes clear that the verbs in English can be classified according to two principles. They are 1) according to its morphological structure; 2)

according to its meaning. According to their morphological structure, verbs are divided into some groups such as simple, derivative, compound, composite. According to their meaning the verbs are divided into the following groups. They are: actional verbs, statal verbs, transitive verbs, intransitive verbs, terminative verbs, non-terminative verbs. All of the classification has been analyzed fully in the article. The basic forms of the verb have also been touched upon in the article. The basic forms of the verbs in modern English are four in number. They are: the infinitive, the past indefinite, the participle II, the participle I. The infinitive is said to be built in two ways: a) The first one is the synthetic present and b) past indefinite forms, c) the present subjunctive, and d) the imperative mood.

Key words: verb, paradigm, lexical, grammatical, classification, part of speech

Мамедова Н.

Черты глагольных парадигм в разных языках

Резюме

Статья посвящена чертам глагольных парадигм в разных языках. Дается некоторая информация о части речи. В статье также были затронуты различные классификации частей речи. В особенности статья освещает классификацию О. Мусаева. Согласно статье, глагол занял особую роль среди частей речи. Считается, что глагол это часть речи, обозначающая действие или состояние. В современном английском языке глагол имеет морфологические категории лица, числа, времени, аспекта, залога и наклонения. Читая статью, становится ясно, что глаголы в английском языке классифицируются согласно двум принципам. Это 1) согласно своей морфологической структуре, 2) согласно своему значению. Согласно своей морфологической структуре глаголы делятся на несколько групп такие как простые, производные, составные и сложные. Согласно своему значению глаголы делятся на следующие группы.

Это глаголы действия, глаголы состояния, переходные глаголы, непереходные глаголы, предельные глаголы и непредельные глаголы. В статье широко анализированы все классификации. В статье были также затронуты основные формы глагола. Существует четыре основные формы глагола в современном английском языке. Это-инфинитив, прошедшее неопределенное, причастие II и причастие I. Инфинитив образуется двумя способами: а) первый- синтетический(простой) настоящий и б) прошедший неопределенный с)настоящее сослагательное и d) повелительное наклонение.

Ключевые слова глагол, парадигма, лексический, грамматический, классификация, часть речи

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.08.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Əfqan Abdullayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.